IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)
Volume 1, Issue 5, (Sep. – Oct., 2012) 54-60
e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845.
www.iosrjournals.org

चन्द्रालोकेऽलङ्कारस्यानिवार्यता: मम्मटजयदेवयोः काव्यदृष्ट्योस्तुलना

डॉ रविशंकर
प्रधानाचार्य
पूर्णिमा रामप्रताप संस्कृत महाविद्यालय , बैगनी , दरभंगा

सारांशः

जयदेवस्य चन्द्रालोके अलङ्कारस्य काव्यत्वेन सह अविनाभावः प्रतिपादितः, मम्मटस्य काव्यप्रकाशे तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि काव्यत्वस्य सम्भावना स्वीकृता। प्रस्तुताध्ययने एतयोर्मतयोर्भेदः काव्यलक्षणस्य, अलङ्कारस्वरूपस्य, रसध्वनिविचारस्य तथा उदाहरणविश्लेषणस्य आधारेण परीक्षितः। भामहदण्डिवामनानां विचाराः ऐतिहासिकसैद्धान्तिकभूमित्वेन, आनन्दवर्धनकुन्तकक्षेमेन्द्रविश्वनाथानां मतानि तुलनात्मकविमर्शाय स्वीकृतानि। अप्पय्यदीक्षितस्य कुवलयानन्दः चन्द्रालोकस्य परवर्तिन्यां व्याख्यानपरम्परायां स्थानं स्पष्टयति। अध्ययनात् ज्ञायते यज्जयदेवस्य अलङ्कारानिवार्यतावादः रसस्य ध्वनेर्वा निराकरणं न करोति; तस्य काव्यदृष्टौ विविधसौन्दर्यकारकाणां समावेशः अस्ति। मम्मटस्य अनलङ्कृतकाव्यस्वीकारोऽपि निर्विशेषस्य साधारणवाक्यस्य काव्यत्वं न समर्थयति। सः अलङ्कारस्य स्पष्टपरिचयात् भावप्रधानस्य काव्यचमत्कारस्य स्वातन्त्र्यं रक्षति। उभयोः प्रमुखो मतभेदः अलङ्कारस्य उपयोगितायां न, काव्यत्वनिर्णये तस्य सार्वत्रिकावश्यकतायां वर्तते। अतः अनिवार्यता, प्राधान्यम् तथा पर्याप्तता इत्येषां भेदेन एतयोः काव्यदृष्ट्योः स्वरूपं अधिकं स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते।

बीजशब्दाः चन्द्रालोकः, जयदेवः, मम्मटः, काव्यप्रकाशः, अलङ्कारः, काव्यलक्षणम्, ध्वनिः, रसः, काव्यचमत्कारः।

1. प्रस्तावना:

काव्ये अलङ्कारस्य स्थानविचारः उपमानुप्रासादीनां परिचये न पर्यवस्यति। शब्दार्थयोर्विशिष्टो विन्यासः काव्यत्वस्य आवश्यकः आधारः अस्ति वा, अथवा तस्य स्पष्टपरिचयाभावेऽपि भावस्य प्रभावेण काव्यत्वं सम्भवतीति प्रश्नः अस्य विचारस्य केन्द्रे वर्तते। जयदेवस्य चन्द्रालोकः तथा मम्मटस्य काव्यप्रकाशः अस्मिन् विषये भिन्नौ निर्णयौ प्रस्तुवतः। तथापि एतयोर्भेदं रसवादालङ्कारवादयोः सर्वथा निरपेक्षविरोधरूपेण निरूपयितुं न शक्यते। उभयोरपि ग्रन्थयोः शब्दार्थवैचित्र्यस्य, गुणानां, रसस्य तथा व्यञ्जनायाः विवेचनं विद्यते [1, मयूखाः 1, 5–8], [2, उल्लासाः 1, 4, 8–10]।

तुलनायाः वास्तविकं प्रयोजनं समानविषयाणां उपस्थितिमात्रस्य प्रदर्शनं नास्ति। एकः सौन्दर्यकारकः कस्यचित् आचार्यस्य मते अनिवार्यः, अन्यस्य मते सापेक्षोपकारकः भवितुमर्हति। समानस्य अलङ्कारस्य प्रयोगं प्रशंसन्तावपि आचार्यौ काव्यलक्षणे तस्य स्थाने भिन्नमतौ भवितुमर्हतः। अतः प्रयोगस्वीकारः, काव्यत्वनिर्णयः तथा उत्कृष्टत्वनिर्णयः पृथक् परीक्षणीयाः स्तराः सन्ति।

प्रस्तुतलेखे चन्द्रालोकस्य प्रथममयूखस्थं काव्यलक्षणम्, अलङ्काररहितकाव्यविषयकः आक्षेपः, पञ्चममयूखस्थं सामान्यालङ्कारलक्षणं तथा रसध्वनिसम्बद्धानि प्रकरणानि परस्परसम्बन्धेन पठितानि। काव्यप्रकाशस्य काव्यलक्षणं तद्वृत्त्या उदाहरणेन च सह परीक्षितम्। अत्र मूलकारिकायाः आशयः तथा व्याख्यातुः तदर्थविस्तारः यथास्थानं विविक्तौ स्तः। गागाभट्टस्य राकागमव्याख्या विशेषतः जयदेवस्य संक्षिप्तपदानामर्थनिर्णये सहायिका भवति [1, 1.7–8-व्याख्या]।

अध्ययनस्य केन्द्रीयः प्रश्नः अस्ति यदनलङ्कृतत्वस्य प्रतिषेधः काव्ये सर्वत्र अलङ्कारप्राधान्यमपि साधयति वा। अस्य प्रश्नस्य अन्तर्गतं स्फुटालङ्काराभावस्य वैचित्र्याभावेन सम्बन्धः, रसस्य अलङ्कारत्वस्य सीमा तथा लक्षणोदाहरणयोः पारस्परिकं कार्यं विवेच्यते। प्रतिपाद्यमानः पक्षोऽयं यदनिवार्यतायाः प्राधान्यस्य च भेदं रक्षित्वैव जयदेवस्य आग्रहः मम्मटस्य विशिष्टस्वीकारश्च सम्यगवगन्तुं शक्येते।

2. अलङ्कारविचारस्य पूर्वभूमिः

भामहस्य काव्यालङ्कारे रूपकादीनां महत्त्वेन सह शब्दार्थोभयसम्बद्धस्य वैचित्र्यस्य स्वीकारः विद्यते। व्याकरणसम्मतत्वमात्रं काव्यसौन्दर्यस्य पर्याप्तं कारणं न भवति; अर्थस्य विशिष्टाभिधानमपि अपेक्ष्यते। अतः तस्य अलङ्कारविचारं शब्दस्य बाह्यभूषणसंयोगमात्रे सीमयितुं न युक्तम् [3, 1.13–16, 1.36]। काव्यस्य सामान्यवचनाङ्गेदे अभिव्यक्तिवैशिष्ट्यस्य आवश्यकता तस्य विचारस्य प्रमुखः पक्षः।

दण्डिनः काव्यादर्शे अलङ्कारशब्दः काव्यशोभाकरधर्माणां व्यापकसंज्ञात्वेन प्रयुक्तः। तस्य व्याप्तौ पूर्वनिर्दिष्टा मार्गसम्बद्धा गुणा अपि संगृह्यन्ते [4, 2.1–3]। अत्र संज्ञायाः व्यापकत्वं पश्चाद्वर्तिन्याः विशिष्टालङ्कारपरिगणनायाः अपेक्षया पृथक् ज्ञेयम्। सर्वे शोभाकारकाः अलङ्काराः इति व्यवहारे तेषामनिवार्यता सहजतया प्रतिपादयितुं शक्यते; उपमानुप्रासादिरूपे संकुचिते व्यवहारे तु प्रत्येकस्य काव्यस्य तादृशसम्बन्धः पृथक् साधनीयः भवति।

वामनः अलङ्कारशब्दस्य व्यापकं विशेषं चार्थं स्पष्टयति—

काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्।

सौन्दर्यमलङ्कारः। [5, 1.1.1–2]।

तद्वृत्तौ सौन्दर्यस्य सामान्यग्रहणेन सह करणव्युत्पत्त्या उपमादिषु अलङ्कारशब्दस्य प्रवृत्तिः निर्दिष्टा [5, 1.1.2-वृत्तिः]। एष भेदः प्रस्तुततुलनायामत्यन्तमुपयोगी। अलङ्कारः सौन्दर्यमेव इति स्वीकृत्य जयदेवमम्मटयोर्विवादं समाप्तं मन्यमानः पाठः उपमादीनां पारिभाषिकं स्थानं विस्मरेत्। अपरतः अलङ्कारं शब्दक्रीडामात्रं मन्यमानः पाठः तस्य अर्थगतं रसानुकूलं च सामर्थ्यं न गृह्णीयात्।

पूर्वाचार्येषु एतादृशं संज्ञावैचित्र्यं विद्यमानं सत् एकस्य सरलस्य विकासक्रमस्य कल्पनां सीमयति। अलङ्कारः आरम्भे केवलं बाह्यः आसीत्, पश्चादेव रसस्य महत्त्वं ज्ञातमिति प्रतिपादनं ग्रन्थानां सूक्ष्मभेदान् न रक्षति। दण्डिनि कोमलवर्णनस्य हृदयग्राहित्वं विशेषालङ्कारस्य प्राधान्यमन्तरेणापि प्रशस्तम् [4, 1.70–71]। अतः जयदेवस्य अनिवार्यतावादः पूर्वपरम्परायाः निर्विकल्पपुनरुक्तिः न, तस्याः अन्तर्गतस्य प्रश्नस्य दृढतरं समाधानम्।

3. जयदेवस्य काव्यलक्षणे समन्वयः

जयदेवस्य काव्यलक्षणं विविधसौन्दर्यकारकाणामेकत्र ग्रहणेन निर्मितम्—

निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषणा।

सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक्काव्यनामभाक्॥ [1, 1.7]।

अत्र दोषाभावः, लक्षणानि, रीतिः, गुणाः, अलङ्काराः, रसाः, वृत्तयश्च काव्यस्वरूपे निवेशिताः। अलङ्कारस्य प्रतिपादनं तेषामन्येषामपाकरणेन न कृतम्। अतः जयदेवस्य काव्यदृष्टिः अलङ्कारानिवार्यतां स्वीकरोतीत्येतावता रसविरहिणः शब्दार्थवैचित्र्यस्य निर्विशेषप्रशंसा तेन क्रियते इति न निष्पद्यते [1, 1.7 तथा राकागमव्याख्या]।

लक्षणवतीति पदमपि विशिष्टसन्दर्भे अवगन्तव्यम्। राकागमव्याख्यायामक्षरसंहतिशोभादीनां लक्षणानां निर्देशः कृतः; तेषां निरूपणं तृतीयमयूखे विद्यते। अयं प्रयोगः नवममयूखस्थायाः शब्दवृत्तिरूपलक्षणायाः समानार्थकः नास्ति [1, 1.7-व्याख्या; मयूखौ 3, 9]। समानशब्दमूलत्वेऽपि प्रकरणगतभेदस्य रक्षणं काव्यलक्षणस्य सम्यगर्थनिर्णयाय आवश्यकम्।

लक्षणस्य विशेष्यमत्र वाक् इति, मम्मटस्य तु शब्दार्थौ इति द्विवचनान्तं पदम्। तथापि वाक्प्राधान्येन जयदेवोऽर्थस्य उपेक्षां करोतीति निष्कर्षः न युक्तः। अलङ्कारस्य रसस्य च स्वरूपमर्थसम्बन्धमन्तरेण न सिद्ध्यति। गागाभट्टस्य व्याख्यायामपि विशिष्टशब्दनिष्ठकाव्यत्वस्य विवेचने अर्थस्य विशेषणत्वादिरूपाः सम्बन्धाः विचारिताः [1, 1.7-व्याख्या]। अतः उभयोर्लक्षणयोः शब्दरूपभेदः अस्ति, किन्तु तस्य आधारेण शब्दार्थयोः सम्पूर्णविच्छेदः न कल्पनीयः।

अलङ्कारस्य आवश्यकतां जयदेवः अनन्तरश्लोके आक्षेपेण दृढीकरोति—

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती॥ [1, 1.8]।

औष्ण्याग्न्योर्दृष्टान्तः काव्यत्वालङ्कारयोः अविनाभावं समर्थयितुं प्रयुक्तः। अलङ्कारस्य अभावे काव्यस्य स्वरूपमेव न सिध्यतीति तस्य आग्रहः। किन्तु दृष्टान्तः अस्य आग्रहस्य तीव्रतां प्रकाशयति; प्रसिद्धकाव्येषु अलङ्कारस्य सार्वत्रिकोपस्थितेः पृथक् परीक्षणं तेन निरर्थकं न भवति। अनलङ्कृतमिति गृहीतस्य उदाहरणस्य वस्तुतः स्वरूपं किमिति प्रश्नः अत्र निर्णायकः तिष्ठति।

अस्य प्रतिपादनस्य सीमा अपि तस्मिन्नेव लक्षणे दृश्यते। अलङ्कारः आवश्यकः इत्युक्ते अलङ्कारमात्रं पर्याप्तमिति नार्थः। दोषयुक्तस्य, भावाननुकूलस्य अथवा अर्थहीनस्य विन्यासस्य काव्यसफलता अलङ्कारसत्त्वेनैव निश्चिता न भवति। प्रथमश्लोकस्थाः अन्ये विशेषणसमूहाः अस्य मर्यादां स्थापयन्ति। एवं जयदेवस्य आग्रहः अलङ्कारस्य काव्यगतावश्यकतायां वर्तते, न तस्य एकमात्रसौन्दर्यकारणत्वे।

4. मम्मटस्य अनलङ्कृतकाव्यस्वीकारः

मम्मटस्य काव्यलक्षणे गुणस्य सामान्यनिर्देशः अलङ्कारस्य क्वाचित्काभावस्वीकारेण सह उपस्थापितः—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि। [2, प्रथम उल्लासः, कारिका 4, पूर्वार्धः]।

क्वापीति पदं लक्षणस्य अर्थे महत्त्वपूर्णं नियमनं करोति। अलङ्काराणां सर्वथा निराकरणं मम्मटस्य अभिप्रायः नास्ति। अलङ्कारयुक्तकाव्यस्य बहुलत्वं स्वीकृत्य कश्चित् विशिष्टः अपवादः रक्षितः। अस्य अपवादस्य स्वरूपं वृत्तौ अधिकं स्पष्टम्—

क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः। [2, प्रथमोल्लासीयकाव्यलक्षणवृत्तिः]।

स्फुटत्वविशेषणेन अनलङ्कृतत्वस्य व्याप्तिः सीमिता भवति। उपमादेः स्पष्टपरिचयः यत्र नास्ति तत्रापि विशिष्टः भावानुभवः काव्यत्वं समर्थयितुं शक्नोति। अतः निर्व्यञ्जनस्य सामान्यवाक्यस्य काव्यत्वं मम्मटेन अनुमतमिति न वक्तुं शक्यते। सः काव्यचमत्कारस्य अभावं न, कस्यचिदलङ्कारस्य सुस्पष्टव्यवस्थापनाभावं स्वीकरोति।

अत्र सूक्ष्मोऽलङ्कारः सर्वत्र अवश्यमस्तीति निर्णयमपि मम्मटवचनात् बलात् निष्पादयितुं न युक्तम्। तस्य वृत्तिः काव्यत्वहानिमेव प्रतिषेधति। कस्मिंश्चित् पद्ये सूक्ष्मालङ्कारस्य अन्वेषणं सम्भवेदपि तस्य अनिवार्यसिद्धिं विना काव्यत्वस्य स्वीकारः अस्य वचनस्य वास्तविकं महत्त्वम्। अन्यथा क्वापीत्यस्य प्रयोजनं सर्वथा क्षीयेत्।

गुणालङ्कारविवेचने मम्मटः रसस्य अङ्गित्वं गुणानामुत्कर्षहेतुत्वं च स्वीकरोति। अलङ्कारास्तु शब्दार्थद्वारा रसस्य जातुचिदुपकारकाः भवन्ति [2, अष्टम उल्लासः, कारिकाः 66–67]। अनेन काव्यविशेषस्य श्रेष्ठत्वनिर्णये अलङ्कारस्य उपादेयता तस्य रसानुकूलकार्येण परीक्ष्यते। अलङ्कारसंज्ञायाः सिद्धिः तस्य सफलप्रयोगस्य पर्याप्तं प्रमाणं न भवति।

तथापि मम्मटस्य ग्रन्थे शब्दचित्रार्थचित्रयोः अवरकाव्यत्वमपि स्वीकृतम् [2, कारिका 5]। अतः स सर्वं काव्यं रसप्रधानमेव मन्यते इति निर्विशेषप्रतिपादनं न युक्तम्। काव्यसंज्ञायाः व्याप्तिः तथा उत्तमत्वस्य निकषः तस्य व्यवस्थायां भिन्नौ स्तरौ स्तः। अलङ्कारप्रधानं काव्यमपि काव्यमस्ति; किन्तु तस्य प्राधान्यमेव सर्वोच्चसौन्दर्यस्य निश्चायकं कारणं न भवति।

5. उदाहरणपरीक्षायां वास्तविकः मतभेदः

मम्मटस्य अनलङ्कृतकाव्योदाहरणे पूर्वप्रेमसम्बन्धस्य स्मरणं विद्यमानदाम्पत्यस्थित्या सह योजितम्। प्रियः स एव, वसन्तकालः पुनरागतः, स्त्री च सैव; तथापि चेतः पूर्वस्य अन्तरङ्गविहारस्थानस्य उत्कण्ठां धारयति [2, प्रथमोल्लासीयकाव्यलक्षणवृत्तिः, कौमारप्रेमस्मरणोदाहरणम्]। बाह्यपरिस्थितीनां साम्ये विद्यमानेऽपि अनुभवस्य पूर्णसाम्यं नास्तीति भावः पद्यस्य प्रभावं निर्माति।

अस्य पद्यस्य काव्यत्वं केवलमुपमाया उत्प्रेक्षाया वा स्पष्टनिर्देशे न प्रतिष्ठितम्। पुनरुक्तिसदृशेन समानत्वप्रतिपादनेन अनन्तरवर्तिनी उत्कण्ठा अधिकं सघना भवति। सर्वं पूर्ववत् अस्तीत्युक्तेऽपि किञ्चित् पूर्ववत् नास्तीति अनुभवः उदेति। अयं भावगतः विरोधः लौकिकवस्तूनां परिगणनाद् अधिकं सौन्दर्यं ददाति।

अत्र रसस्य उपस्थितिमेव रसवदाद्यलङ्कारत्वेन गृहीत्वा अलङ्कारस्य सार्वत्रिकत्वं साधयितुं मम्मटः नानुमन्यते। तस्य व्याख्यायां रसस्य प्राधान्यमेव तस्य अलङ्कारभावस्य प्रतिकूलं भवति [2, तत्रैव]। अन्यस्य प्रधानस्य उपकारकत्वेन स्थितस्य रसस्य तथा स्वयमेव आस्वादकेन्द्रस्य रसस्य भूमिका भिन्ना। एकस्यैव नाम्नः प्रयोगेण अङ्गाङ्गिभावः न लोपनीयः।

चन्द्रालोकस्य पञ्चममयूखे विष्णुचरणयोराश्रयणं कमलस्य भ्रमरेणाश्रयणेन उपमितम् [1, 5.16]। अत्र सम्बन्धः प्रत्यक्षतया ज्ञायते। भक्तः, चरणौ, भ्रमरः, कमलं चेति वस्तुयुग्मयोः आश्रयाश्रयिभावः तुलनां सुस्पष्टां करोति। तथापि अस्य पद्यस्य भावार्थः उपमासंज्ञायां न समाप्यते। आश्रयणस्य आत्मीयता तथा आकर्षणस्य स्वाभाविकता उपमानसम्बन्धेन अनुभाव्येते।

एतयोः उदाहरणयोस्तुलनया स्पष्टं भवति यत्सुस्फुटालङ्कारयुक्तस्य काव्यस्य सौन्दर्यं स्वीकर्तुं मम्मटस्य मते कश्चिद्विरोधः नास्ति। विवादस्य वास्तविकं क्षेत्रं तत् पद्यं यत्र सहृदयानुभवः स्पष्टः, अलङ्कारविशेषस्य निश्चयस्तु विवादास्पदः। तादृशे स्थले जयदेवस्य अनिवार्यतावादः अलङ्कारस्य अन्वेषणं प्रार्थयति; मम्मटस्य व्यवस्था तदनिश्चयेऽपि काव्यत्वं रक्षति।

अतः उदाहरणे यत्किञ्चित्सौन्दर्यं दृश्यते तदेव अलङ्कार इति संज्ञाविस्तारेण विवादस्य समाधानं सहजं स्यात्, किन्तु तस्य सैद्धान्तिकं मूल्यं सीमितं भवेत्। उपमादीनां विशिष्टलक्षणानि तदा अनिवार्यतासिद्धौ निर्णायकानि न स्युः। अपरतः पारिभाषिकालङ्कारस्य आग्रहः स्वीकृतः चेत् प्रत्येकस्य प्रतिकूलोदाहरणस्य विशिष्टं समाधानमपेक्षितम्। एतस्मिन्नेव स्थले उभयोः काव्यदृष्ट्योः भेदः अक्षुण्णः तिष्ठति।

6. चन्द्रालोके रसध्वनीनां स्वीकृतिः

जयदेवस्य काव्यदृष्टेः निर्णयः प्रथममयूखस्थेन आक्षेपेणैव न कर्तव्यः। षष्ठमयूखे विभावानुभावव्यभिचारिभावानां सम्बन्धेन स्थायिभावस्य आस्वादरूपता निरूपिता। शृङ्गारादीनां रसाणां विवेचनमपि तत्र विद्यते [1, 6.1–19]। अनेन काव्यस्य ग्राहकीयः अनुभवः तस्य विचारात् बहिर्नास्तीति स्पष्टम्। अलङ्कारानिवार्यतावादः अत्र भावानुभवस्य विरोधेन न प्रतिष्ठापितः।

सप्तममयूखे व्यञ्जनाव्यापारस्य, रसभावादिध्वनेः तथा वस्त्वलङ्कारव्यञ्जनायाश्च भेदाः प्रतिपादिताः [1, 7.1–12]। अष्टममयूखे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य निरूपणेन व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्याप्राधान्यविवेकः अपि स्वीकृतः। अतः जयदेवस्य मते वाच्यार्थस्य शोभामात्रं काव्यस्य सम्पूर्णं प्रयोजनमिति न निष्पद्यते। अभिव्यक्तस्य अर्थस्य अतिरिक्तः अनुभवः तस्य व्यवस्थायामपि स्थानं प्राप्नोति।

आनन्दवर्धनस्य अङ्गाङ्गिविवेकः अस्य तुलनायाः आवश्यकां भूमिं ददाति—

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।
अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत्॥ [6, 2.6]।

अत्र सौन्दर्यस्य प्रधानाश्रयः तथा तदुपकारकस्य अभिव्यक्तिप्रकारस्य आश्रयः विविक्तौ स्तः। मम्मटस्य गुणालङ्कारविवेके अस्य विचारस्य सातत्यं दृश्यते। जयदेवस्य ध्वनिविभागोऽपि प्राधान्याप्राधान्यस्य प्रश्नमनुमन्यते, यद्यपि काव्यलक्षणे अलङ्कारस्य आवश्यकतां स अधिकदृढतया स्थापयति [1, 8.1–10], [2, कारिकाः 66–67]।

एतस्मादुभयोर्विरोधः रसस्य स्वीकारास्वीकारयोर्मध्ये नास्ति। जयदेवस्य मते रसप्रधानमपि काव्यमलङ्कारसम्बन्धेन सम्पन्नं भवेत्; मम्मटस्य मते तस्य भावप्रधानत्वं स्फुटालङ्काराभावेऽपि काव्यत्वं समर्थयेत्। अनिवार्यता अस्तित्वसम्बद्धः प्रश्नः, प्राधान्यं तु आस्वादस्य केन्द्रसम्बद्धः प्रश्नः। तयोर्भेदे स्वीकृते समन्वयस्य क्षेत्रं तथा वास्तविकस्य मतभेदस्य सीमा स्पष्टे भवतः।

7. औष्ण्यदृष्टान्तः हारदृष्टान्तश्च

प्रथममयूखे औष्ण्याग्निसम्बन्धेन अलङ्कारस्य अनिवार्यतां प्रतिपादयन्नपि जयदेवः पञ्चममयूखे हारादिदृष्टान्तमाश्रयति—

शब्दार्थयोः प्रसिद्ध्या वा कवेः प्रौढिवशेन वा।

हारादिवदलङ्कारः सन्निवेशो मनोहरः॥ [1, 5.1]।

अत्र अलङ्कारः मनोहरसन्निवेशरूपेण निर्दिष्टः। तस्य सामर्थ्यं शब्दार्थसम्बद्धया प्रसिद्ध्या अथवा कवेः प्रौढ्या निष्पद्यते। अतः स केवलं पूर्वनिर्मितस्य वाक्यस्य उपरि योजितः पदार्थः इति न वक्तुं शक्यते। सन्निवेश एव अभिव्यक्तेः विशिष्टतां निर्माति।

औष्ण्यदृष्टान्तस्य हारदृष्टान्तेन सहावस्थानं स्वतः विरोधं न जनयति। प्रथमः काव्यत्वनिर्णये आवश्यकसम्बन्धं बोधयति; द्वितीयः शोभासम्पादकस्य विन्यासस्य कार्यं दर्शयति। हारस्य लौकिके शरीरे पृथक्करणसम्भवात् काव्येऽपि अलङ्कारस्य सर्वथा निष्कासनयोग्यता सिद्धा इति नार्थः। दृष्टान्तस्य प्रतिपाद्यसम्बन्धः एव ग्राह्यः, न तस्य सर्वे लौकिकधर्माः।

कुन्तकस्य वक्रोक्तिविवेचनमस्य प्रश्नस्य अपरं स्पष्टीकरणं ददाति। शब्दार्थौ पृथक् स्थापयित्वा अन्येन भूषणेन योज्येते इति स न मन्यते; विचित्राभिधानमेव तयोः शोभातिशयस्य कारणं भवति [7, प्रथम उन्मेषः, वक्रोक्तिनिरूपणम्]। एतया दृष्ट्या कस्यचित् पद्यस्य अलङ्कारः तस्य रचनातः अविभाज्यः भवितुमर्हति, यद्यपि सर्वेषां काव्यानां सामान्यलक्षणे तस्य अनिवार्यता विवादास्पदा भवेत्।

अयं भेदः उभयोर्मतयोः मूल्याङ्कने उपयोगी। मम्मटस्य क्वाचित्कानलङ्कृतकाव्यस्वीकारात् प्रत्येकस्मात् पद्यादलङ्कारो निष्कासनीय इति न निष्पद्यते। जयदेवस्य अनिवार्यतावादादपि सर्वस्य अलङ्कारस्य सर्वत्र समानोपयोगिता न सिद्ध्यति। सामान्यस्य काव्यलक्षणस्य तथा विशिष्टस्य काव्यविन्यासस्य प्रश्नौ परस्परसम्बद्धौ सन्तौ अपि अभिन्नौ न स्तः।

8. औचित्यं तथा अलङ्कारसत्त्वस्य अपर्याप्तता

काव्ये अलङ्कारस्य अस्तित्वं तस्य सफलतां स्वयमेव निश्चेतुं न शक्नोति। मम्मटस्य अलङ्कारविवेचने प्रकृतरसस्य अननुकूलस्य उपमानस्य दोषः प्रदर्शितः [2, अष्टम उल्लासः, कारिका 67-वृत्तिः]। अनेन लक्षणतः सिद्धोऽप्यलङ्कारः काव्यगतकार्ये विफलो भवितुमर्हतीति ज्ञायते। तस्य संज्ञापरिचयात् अनन्तरं प्रयोगसामर्थ्यस्य विचारः आवश्यकः।

क्षेमेन्द्रस्य औचित्यविचारे गुणालङ्काराणां उचितस्थानविन्यासः प्रधानः। रचनायां तेषां बाहुल्यं रससिद्धेः पर्याप्तं कारणं न भवति [8, कारिकाः 4–7]। अस्य निकषस्य प्रकाशे जयदेवस्य अनिवार्यतां पठता तस्य लक्षणे निर्दिष्टान् दोषाभावरसादीन् विस्मर्तुं न शक्यते। अनिवार्यस्य धर्मस्य उपस्थितिः अन्येषामपेक्षितानां धर्माणामभावं न पूरयति।

विश्वनाथः शब्दार्थयोः अस्थिरधर्मत्वेन अलङ्कारान् निरूपयन् रसाद्युपकारकत्वमपि स्वीकरोति [9, 10.1]। अस्थिरत्वं तत्र मूल्यहीनत्वं न बोधयति; सर्वत्र समानरूपेणावश्यभावस्य अभावं सूचयति। एषा परवर्तिनी व्यवस्था मम्मटस्य सापेक्षोपकारकत्वविचारस्य प्रासङ्गिकतां दर्शयति। तथापि तेन जयदेवस्य अभिव्यक्तिवैचित्र्याग्रहस्य सर्वथा निरर्थकता न सिद्ध्यति।

उभयोरपि दृष्ट्योः समीक्षात्मकमूल्यं भिन्नेषु प्रश्नेषु प्रकाशते। जयदेवस्य आग्रहः सामान्यवचनात् काव्यस्य विशिष्टां रचनां विवेक्तुं प्रेरयति। मम्मटस्य स्वीकारः तस्याः विशिष्टतायाः परिचयं केवलं संज्ञाबद्धालङ्कारगणनायां सीमितुं न ददाति। औचित्यविचारः पुनरुभयत्र प्रयोगस्य कारणसमर्थनमपेक्षते। काव्यं किं साधयति तथा तस्य शब्दार्थविन्यासः तस्मिन् कार्ये कथं सहकारी भवतीति प्रश्नः अन्ततः प्रधानः तिष्ठति।

9. कुवलयानन्दे चन्द्रालोकस्य ग्रहणम्

चन्द्रालोकस्य अलङ्कारविवेचनं परवर्तिनि कुवलयानन्दे प्रत्यक्षं स्थानं प्राप्नोति। अप्पय्यदीक्षितः स्वकीयस्य ग्रहणस्य स्वरूपं स्पष्टयति—

येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः।

प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यन्ते॥ [10, उपोद्घातः, श्लोकः 5]।

अत्र प्राय इति पदं महत्त्वपूर्णम्। चन्द्रालोकस्य लक्ष्यलक्षणश्लोकानां ग्रहणं सर्वत्र अक्षरशः पुनरावृत्तिः नास्ति। उपमालक्षणस्य ग्रहणेऽपि उदाहरणपरिवर्तनस्य सम्भावना ग्रन्थव्यवहारे स्पष्टा भवति [10, श्लोकौ 5–6 तथा अलङ्कारचन्द्रिकाव्याख्या]। अतः परम्परायाः सातत्यं चयनस्य परिष्कारस्य च साहाय्येन प्रवर्तते।

कुवलयानन्दस्य आरम्भे उपमायाः उदाहरणे कृष्णकीर्तेः हंस्या सह तुलना कृता। चन्द्रालोकस्थस्य समानलक्षणस्य उदाहरणं ततो भिन्नम् [1, 5.11], [10, श्लोकः 6]। लक्षणस्य स्थैर्ये विद्यमानेऽपि लक्ष्यस्य परिवर्तनं सम्भवतीति अयं प्रसङ्गः दर्शयति। अलङ्कारस्य शास्त्रीयपरिचयः एकस्यैव प्रसिद्धपद्यस्य स्मरणे न निर्भरः; भिन्नेषु प्रयोगेषु सम्बन्धविशेषस्य अवगमनमपि तस्य विषयः।

लक्ष्यलक्षणयोः समीपस्थापनं चन्द्रालोकस्य विशिष्टा रचनापद्धतिः। शास्त्रीयः सम्बन्धः तत्क्षणमेव प्रयोगे दृश्यः भवति। तथापि लक्षणोदाहरणस्य संक्षिप्ततया सम्पूर्णः काव्यानुभवः तत्रैव प्रदर्शितः इति न वक्तव्यम्। उदाहरणं सम्बन्धं प्रकाशयति; विस्तृतकाव्ये तस्य भावकार्यं प्रकरणानुसारं पुनः परीक्षितव्यं भवति।

अप्पय्यदीक्षितस्य ग्रहणात् चन्द्रालोकस्य प्रयोगोपयोगिता तथा व्याख्यानक्षमता स्पष्टे भवतः। किन्तु पञ्चममयूखस्य लक्ष्यलक्षणग्रहणं प्रथममयूखस्थस्य प्रत्येकस्य सैद्धान्तिकनिर्णयस्य अविकलस्वीकारः इति न निष्पद्यते। परवर्तिनः ग्रन्थकारस्य प्रमाणितः उपयोगः तावानेव ग्राह्यः। एतस्मिन् भेदे रक्षिते चन्द्रालोकस्य ऐतिहासिकमहत्त्वं मतभेदस्य वास्तविकतया सह सम्यगवगम्यते।

10. निष्कर्षः

मम्मटजयदेवयोः काव्यदृष्ट्योर्भेदः अलङ्कारस्य उपयोगितायाः स्वीकारास्वीकारयोर्मध्ये नास्ति। जयदेवः काव्यत्वस्य परिचये अलङ्कारस्य अनिवार्यतां स्थापयति; मम्मटः स्फुटालङ्कारविरहेऽपि विशिष्टस्य भावचमत्कारस्य आधारेण काव्यत्वं रक्षति। उभयोरपि रसव्यञ्जनासम्बद्धं विवेचनं विद्यमानमस्ति। अतः एकं रसस्य, अपरमलङ्कारस्य निर्विशेषपक्षधरं मत्वा तयोः सर्वथा विरोधकल्पना अपर्याप्ता।

अनिवार्यता, प्राधान्यं तथा पर्याप्तता पृथक् स्थाप्यमानानि अस्य विवादस्य स्वरूपं स्पष्टयन्ति। अलङ्कारस्य अनिवार्यत्वं तस्य सर्वत्र प्रधानत्वं न साधयति; तस्य उपस्थितिश्च काव्यसफलतायाः एकमात्रं प्रमाणं न भवति। तथैव स्फुटालङ्कारस्य अभावस्वीकारः अभिव्यक्तिवैचित्र्यस्य सर्वथा निराकरणं न करोति।

चन्द्रालोकस्य महत्त्वं काव्यस्य विशिष्टविन्यासे दृढाग्रहे, काव्यप्रकाशस्य महत्त्वं तस्य विन्यासस्य मूल्यं रसध्वन्याद्यनुभवेन सम्बद्ध्य परीक्षितुं प्रदत्ते अवकाशे निहितम्। उभयोः तुलनात्मकपाठः अलङ्कारपरिचयं काव्यनिर्णयस्य आरम्भं मन्यते, न तस्य समाप्तिम्। रचनायाः विशिष्टता तथा सहृदयस्य अनुभवः परस्परं कथं सम्बध्येते इत्यस्य परीक्षणे एव एतयोः काव्यदृष्ट्योः स्थायि वैचारिकमूल्यं प्रतिष्ठितम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. जयदेवः, *चन्द्रालोकः*, गागाभट्टकृतराकागमव्याख्यासहितः, अनन्तरामशास्त्री वेतालः, सम्पादकः। वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसीरीज् कार्यालयः, 1938।
2. मम्मटः, *काव्यप्रकाशः*, गङ्गानाथझाकृताङ्ग्लानुवादसहितः, संशोधितसंस्करणम्, भागौ 1–2। वाराणसी: भारतीयविद्याप्रकाशनम्, 1967।
3. भामहः, *काव्यालङ्कारः*, सी. शङ्कररामशास्त्री, सम्पादकः तथा अनुवादकः, श्रीबालमनोरमाग्रन्थमाला, सं. 54। मद्रास्, मयिलापुरम्: श्रीबालमनोरमामुद्रणालयः, 1956।
4. दण्डी, *काव्यादर्शः*, रङ्गाचार्यरेड्डिशास्त्री, सम्पादकः, राजकीयप्राच्यग्रन्थमाला, वर्गः अ, सं. 4। पुणे: भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, 1938।
5. वामनः, *काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः*, गोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालकृतकाव्यालङ्कारकामधेनुव्याख्यासहिता, बेचनझा, सम्पादकः तथा हिन्दीव्याख्याकारः, द्वितीयसंस्करणम्। वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, 1976।
6. आनन्दवर्धनः, *ध्वन्यालोकः*, के. कृष्णमूर्तिः, सम्पादकः। दिल्ली: मोतीलालबनारसीदासः, 1982।
7. राजानककुन्तकः, *वक्रोक्तिजीवितम्*, स्वोपज्ञव्याख्यासहितम्, सुशीलकुमारदे, सम्पादकः, तृतीयं संशोधितसंस्करणम्। कलकत्ता: फर्मा के. एल्. मुखोपाध्यायः, 1961।
8. क्षेमेन्द्रः, *औचित्यविचारचर्चा*, व्रजमोहनझाकृतप्रभासंस्कृतहिन्दीव्याख्यासहिता, विद्याभवनसंस्कृतग्रन्थमाला, सं. 118। वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 1964।
9. विश्वनाथकविराजः, *साहित्यदर्पणः*, सत्यव्रतसिंहः, सम्पादकः, नवमं संस्करणम्। वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 1992।
10. अप्पय्यदीक्षितः, *कुवलयानन्दः*, वैद्यनाथसूरिकृतालङ्कारचन्द्रिकाव्याख्यासहितः, वासुदेवशर्मा पणशीकरः, परिष्कर्ता, चतुर्थसंस्करणम्। मुम्बई: निर्णयसागरमुद्रणालयः, 1917।